

ОСТРІВ ХОРТИЦЯ У РОБОТАХ М. МІЛЛЕРА І Д. ДОНЦОВА (з нагоди двох ювілеїв)¹⁶

Одним із головних здобутків України за двадцять років незалежності, можна вважати зміни в її культурному ландшафті. Чи не найпомітніше вони спостерігаються на прикладі сприйняття острова Хортиці¹⁷, який з пам'ятки середньовічної української культури почав усвідомлюватись сакральним топосом світового рівня¹⁸. Поштовхом для переосмислення значення Хортиці стали археологічні дослідження 1990-х рр., завдяки яким на острові було відкрито низку святилищ доби бронзи. Поступове осмислення цієї «нової», сакральної складової Хортиці виявило, що у модерній українській культурі, незалежно від останніх археологічних відкриттів, відновленню сакрального статусу острова сприяли М. Гоголь і, особливо, Т. Шевченко. Після його подорожі на Хортицю улітку 1843 р. розпочинається період світського паломництва на острів [Завгородній 2000, 2008а].

Наразі ми пропонуємо зосередити нашу увагу довкола особливостей представлення Хортиці у роботах М. Міллера і Д. Донцова, виходу яких у 2011 р. виповнюється 60 і 50 років відповідно. Доцільність такого звернення, окрім прив'язки до круглих дат, має й інші свої орієнтири.

Один із них торкається стратегічного позиціонування України поза її межами. Так, якщо враховувати тенденції сучасного світу до подальшого посилення глобалізації, то належне представлення власної культури, знань про рідну землю у всесвітньому співтоваристві стає не приватною справою, а викликом часу й одним зі значущих і перспективних шляхів-відповідей громади і суспільства для виживання у нових умовах. Як раз загальноєвропейські пам'ятки і святині формують, чи не найміцніші уявлення і зацікавлення тією чи іншою національною культурою на світовому рівні. На території Запорізького краю знаходиться чимало таких об'єктів, цікавих міжнародній спільноті. Безперечно, що почесне місце серед пам'яток-лідерів, завдяки яким Запорізький край широко відомий і в Україні, і за її межами, посідає острів Хортиця.

Наступний орієнтир, хоча і спрямований у першу чергу на історію вивчення феномену острова Хортиця, тобто має справу з хортицезнавством, проте

¹⁶ Даний текст – раніше видана стаття з незначними правками. Див.: Завгородній Ю. Острів Хортиця у роботах М. Міллера і Д. Донцова (з нагоди двох ювілеїв) // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2011. – № 11. – С. 194–198. Висловлюю щире вдячність М. Єльнікову (Запоріжжя) за відкритість до наукового діалогу, зокрема з питань, пов'язаних із дослідженням археологічної спадщини М. Міллера.

¹⁷ Також можна згадати і про Кам'яну Могилу, іншу сакральну пам'ятку Запорізького краю, яка набула свого нового й якісного прочитання за роки незалежності.

¹⁸ Зауважимо, що саме усвідомлення значущості культурного ландшафту в Україні, хоча і не носіть системного характеру, і не стало однією з ключових тем в інтелектуальному обговоренні, проте цілком вписується у загальноєвропейський процес переосмислення земного простору.

пов'язаний із попереднім. Так Хортиці, цьому рідкісному історичному і природному феномену, повністю чи частково присвячено багато вітчизняних публікацій: від окремих статей і нарисів до поважних монографій. Але зазвичай у них не ставляться питання: «А чи відомо щось про Хортицю в інших країнах? А якщо і відомо, то що саме»? Хоча відповідь на поставлені питання, могла б не тільки створити необхідне уявлення про особливості представлення однієї з найвідоміших пам'яток Запорізького краю у світі станом на сьогодні, а і зорієнтувати нас, як позиціонувати власний край в інформаційному просторі не тільки в Україні, а і за її кордонами в озорій перспективі.

Тож спробуємо порушити існуючий дисбаланс, звернувшись до двох симпатичних публікацій-ювілярів, кожна з яких містить важливі згадки про Хортицю. Обидві вони були видані у Канаді. Обидва автори – відомі українські емігранти, які мали безпосередній зв'язок із Запорізьким краєм. Цілком імовірно, що це були перші згадки про Хортицю у науковій літературі за океаном, у Північній Америці.

«Могила князя Святослава» Михайла Міллера¹⁹ (1883–1968). Перша публікація – наукова стаття, яку було видано у 1951 р. «Українським культурним й освітнім центром» у Вінніпезі. Її автор – відомий археолог, історик, музейний працівник німецького походження М. Міллер, який брав участь в археологічних дослідженнях у Запоріжжі і на Запорожжі у 1929–1930 рр. і у 1943 р. Опинившись після Другої світової війни у Німеччині, Міллер працював ученим секретарем в американському Інституті з вивчення СРСР (з 1951 р.) [Міллер (Антич)], а також співпрацював з Українським вільним університетом у Мюнхені [Дровосекова 2009, с. 205].

«Могила князя Святослава» була присвячена опису середньовічної сакральної пам'ятки світового рівня, яку, як це випливає з назви статті, Міллер інтерпретував місцем поховання давньоруського князя. Дане поховання було досліджене археологічною експедицією Народного комісаріату просвіти УРСР на території сучасного міста Запоріжжя (тоді села Вознесенка) у 1930 р. й отримало назву «Вознесенського (Кічкаського) скарбу». На високий соціальний (військовий) статус небіжчика вказували, зокрема, чисельні золоті і срібні речі, знайдені під час розкопок. Серед найвідоміших знахідок – срібне зображення орла (значок військової частини?) вагою понад 1 кг.

Ми не будемо наразі вдаватись в досі існуючі дискусії щодо інтерпретації самої археологічної пам'ятки, натомість звернемо увагу, що знайдена пам'ятка мала безперечно сакральний характер, з чим погоджуються усі дослідники. Також для нас важливо, що наукова публікація, підготовлена у Німеччині і видана у Канаді, була присвячена рідкісній сакральній пам'ятці, пов'язаній із Запоріжжям.

¹⁹ В контексті мегалітичних святилищ М. Міллер згадує острів Хортицю в інших своїх археологічних публікаціях [Міллер 1963; 1965–1966], які потребують окремого аналізу.

Розповідаючи про Вознесенський скарб, Міллер робив відступи-екскурси, вводячи пам'ятку у певний культурний і географічний контекст. В одному з них він і згадав про Хортицю. Цілком імовірно, що це була перша (одна з перших) академічна згадка про острів у Канаді, якій у 2011 р. виповнюється 60 років.

Наведемо найцікавіші і найзмістовніші згадки про Хортицю, на які звернув увагу дослідник. Ось що він писав: «Острів Хортиця пов'язаний низькою спогадів та пам'яток з нашою історією. Тут на ньому знаходився ще в 19 ст. величезний дуб – поганське жертовище, якому вклонялися та приносили жертви слов'яни. На Хортиці з'їздилися в 1223 р. українські князі, перед походом на ріку Калка на зустріч татарам. В 16 ст. тут знаходилася перша Запорозька Січ, з отаманом Байдою на чолі»²⁰ [Міллер 1951, с. 7]²¹.

Як бачимо, згадки досить промовисті. Вони, з одного боку, чітко вказують на сакральну особливість острова за давньоруських часів, а з іншого, на важливу його роль у боротьбі із зовнішніми ворогами. Беззаперечним для Міллера було і те, що перша Запорозька січ розташовувалась не де інде, а на Хортиці. Також важливо, що він згадає і про священний дуб на острові, про який у трактаті «Про управління імперією» понад тисячу років тому писав візантійський імператор Костянтин Багрянородний (905–959). Виявляється, одна з найвизначніших хортицьких святинь збереглася до не такого вже далекого від нас XIX століття²²

Не намагаючись у даній публікації спростувати або підтвердити факти у щойно наведеній цитаті, і не шукаючи їхні можливі витоки, ми наразі хотіли б звернути увагу на інше. Очевидно, що ці кілька рядків, які належали Міллеру, не тільки вказують на існуючі уявлення про Хортицю в авторитетного ученого, а й у різний спосіб, упродовж не одного десятиліття, впливали на формування образу Хортиці серед української діаспори у Північній Америці й у Західній Європі.

«Незримі скрижалі Кобзаря» Дмитра Донцова (1883–1973). Інші згадки про Хортицю, яким у 2011 р. виповнюється півстоліття, були не менш відомими у західній українській діаспорі за вищезгадані. Вони зустрічаються у філософській роботі «Незримі скрижалі Кобзаря (містика лицарства запорозького)», яка побачила світ у 1961 р. у Торонто завдяки видавництву «Гомін України». Автором роботи був видатний уродженець Запорізького краю (народився і перші 17 років життя прожив у Мелітополі), відомий український мислитель і політичний діяч, засновник теорії інтегрального націоналізму Д. Донцов.

²⁰ Зміст цитати дає можливість припустити, що її автор спирається на відповідні роботи Я. Новицького і Д. Яворницького, присвячені Хортиці. Цілком імовірно, що і сам М. Міллер міг відвідувати острів.

²¹ Тут і далі цитати подаються в авторському правопису.

²² Прикро, що серйозні пошуки решток священного дуба і святилища часів Давньої Русі на Хортиці, так і не розпочалися.

«Незримі скрижалі Кобзаря» цікаві тим, що це друга після «Кобзаря» Т. Шевченка значна спроба у модерній українській культурі осмислити вітчизняний сакральний простір. Спираючись на аналіз «Кобзаря», Донцов, як і Шевченко, до ключових національних святинь відносить острів Хортицю, високий статус якої він також пов'язує з її славним козацьким минулим.

Свій виклад, присвячений Хортиці, Донцов розпочинає промовистим реченням: «Містичні були початки лицарства Запорозького на Хортиці» [Донцов 2008, с. 163]. Після чого він відразу приступає до роз'яснень наведеної ним тези. Для цього Донцов звертається до вищезгаданої роботи Міллера, майже слово у слово цитуючи його рядки про Хортицю, та додаючи наприкінці: «Коло Хортиці мабуть була й могила Святослава Завойовника. Отже ще з перед християнських часів сходилися тут предки запорожців приносити жертви богам, а потім дружина князя, а ще пізніше запорожці, перед тим, як ішли себе самі приносити в жертву Богові і Україні» [Донцов 2008, с. 163].

З наведеної цитати випливає, що Донцов сприймає острів Хортицю особливим місцем. Окрему увагу він звертає на тривалу трансляцію незвичного статусу Хортиці, пов'язуючи його витoki не з утилітарною діяльністю людини, а з жертвовною: у релігійному і національному розумінні. При цьому жертвовність, яка формує хортицький образ, містить у собі і дохристиянську, і християнську, і світську національно-патріотичну складові, які, що надзвичайно важливо для українських історичних і суспільно-політичних реалій, між собою не конфліктують.

Далі Донцов наводить надзвичайно цікаву легенду про заснування Запорозької січі Д. Вишневецьким (1517–1563/1564), пов'язуючи появу її задуму з незвичайною зустріччю князя з українськими прочанами зі «Святої Землі» у вигляді легенди-пророцтва: «Є легенда, що в часи князя Д. Вишневецького (Байди), українські прочани з «Святої Землі», з заморських мандрів, в свої монастирі вертаючись, прийшли на двір княжий і розмовляли «о дивнім з князем». Один з тих прочан, сам колишній воїн, сказав, що князю «назначено велике завершити діло» і від одного «лицарського велителя» на Родосі передав князю обручку, просячи, щоб княжата українські «хоробрістю, достатками і кріпостю духовною» славні, набралися «хоті бранної» і «зібралися стати на поганих». І ще сказав прочанин, що «князеві наказує сам Господь в обороні святої віри і монастирів стати», бо «спляча вода берегів не ломить, а егда вскипить, захлисне хвилею пресильною» і «збирати лицарство» на добре діло на острові, подібнім до Родосу. А «на йому укласти закон рицарський і од миру оддаленіє, щоб у послуху Духу Божему пробувати»²³ [Донцов 2008, с. 163].

Дана легенда не тільки вказує на вищу обраність задуму майбутнього заснування Запорозької січі на Хортиці, а і вводить українські середньовічні реалії у контекст європейського лицарства. Окрему і важливу роль у легенді посідає паломницька складова. Власне, саме українські паломники зі Святої Землі (просторового максимуму для християн) виступають у делікатній ролі

²³ Залишається шкодувати, що Д. Донцов не робить посилання на джерело, з якого він дізнався про саму легенду.

посередників між Господом і родоським лицарством, з одного боку, та князем Вишневецьким, з іншого.

Почута легенда настільки збентежила князя, що він вирішив «за порадою вибрати для заснування ордену Запорозького острів на Борисфені – подібно як західне лицарство вибрало Родос чи Мальту: «Хортицею той острів прозивався по причині, що там колись у давнину стародавня була хвортеця» (фортеця). А острів вибрано тому, що – як у нашій літературі казали іноки, – що «острів у бушуванні водних бурь яко Тритон виринающий»; тому що острів “це життя нового початкування» [Донцов 2008, с. 164]. Цими рядками Донцов завершує переказ легенди.

Щойно наведений уривок легенди починається зі своєрідної (наївної, народної?) етимології назви острова «Хортиця», яка поповнює перелік інших відомих спроб знайти пояснення топоніму «Хортиця»²⁴ і вкотре нагадує про дискусію серед дослідників у спробі встановити місце фортифікаційних споруд князя Вишневецького (на о. Мала Хортиця, на о. Хортиця, на обох островах та ін.). Якщо наведену Донцовим етимологію узяти до уваги і припустити, що у легенді непомилково згадується сама фортеця Вишневецького, про яку пише Микола Карамзін (1765–1826) в «Історії держави Російської»: «вывезь оттуда пушки въ свою Хортицкую крѣпость» [Карамзин 1989, т. VIII, стовб. 155], посилаючись на «Ніконовський літопис», а дійсно, більш рання, то тоді виникає природне питання: «Яка саме стародавня фортеця, яких давніх часів, ніж часи Д. Вишневецького, мається на увазі в легенді»? Проте на сьогодні до цього питання, простіше поставити низку наступних питань чи припущень, ніж дати стверджувальну відповідь.

Ще одним неочікуваним і водночас змістовним фрагментом для інтерпретації, виступають у легенді кілька останніх рядків, які містять стисле розмірковування про концептуальне і глибинне значення острова (напр., “це життя нового початкування”, себто острів як архетип), властиве науковій і філософській літературі ХХ ст.

У будь-якому разі, чи ми маємо справу з давньою легендою, чи з її сучасним витвором (можливо, що її автором міг бути і сам Донцов), вона містить важливі і необхідні структурні складові, завдяки яким і острів Хортиця, і Запорізька січ на ній набувають вже не так історичного, як сакрального обґрунтування.

У порівнянні з відомостями про Хортицю М. Міллера, виклад Д. Донцова значно підсилив образ Хортиці як національної святині, започаткований свого часу Т. Шевченком. З обґрунтуванням цього високого статусу Хортиці, знову таки першими познайомилися читачі в українській діаспорі за океаном. Читати

²⁴ Нам невідомі докладні наукові розвідки, присвячені пошуку витоків етимології о. Хортиця, запропонованої Донцовим. Див.: [Железняк 1985, с. 172].

ж праці Донцова, як власне і Міллера, у радянській Україні на той час було заборонено.

Очевидно, що позиціонуючи одну з найпривабливіших пам'яток Запорізького краю, острів Хортицю, чи в Україні, чи в інших країнах, варто враховувати вже існуючий її образ, щоб не тільки підсилити автентичні і найбільш виразні його складові, чи коректно їх підправити, а і самим краще збагнути. І два ювілеї, що припадають на 2011 р., можуть стати слушною для цього нагодою.

ЛІТЕРАТУРА

Донцов Д. Незримі скрижалі Кобзаря (Містика лицарства запорозького). – К.: Українська видавнича спілка ім. Ю. Липи, 2008. – 265 с.

Дровосекова О. В. Михайло Міллер та його праця «Могила князя Святослава» // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2009. – Вип. 9. – С. 204–206.

Желєзняк І. М., Корепанова А. П., Масенко Л. Т., Стрижак О. С. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К.: Наукова думка, 1985. – 255 с.

Завгородній Ю. Ю. До витоків відродження давньої святині: Тарас Шевченко й острів Хортиця (вступна частина) // Матеріали науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці». 9-10 жовтня, 2008 р., Національний заповідник «Хортиця». – Запоріжжя, 2008. – С. 163–171.

Завгородній Ю. Ю. Тарас Шевченко й острів Хортиця: модерні витoki відродження давньої святині. Стаття перша // Українознавство. – 2008а. – № 3. – С. 112–115.

Карамзин Н. М. История государства Российского. – М.: Книга, 1989. – Книга вторая. Тома V, VI, VII, VIII. – Т. VIII. – 188 стлб.

Миллер (Антич) К. Донской археолог Михаил Александрович Миллер – мой отец. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://sarkel.ru/istoriya/donskoj_arheolog_mihail_aleksandrovich_miller_-_moj_otez/

Міллер М. Кам'яні споруди бронзового віку в Надпоріжжі (І. Кромлехи) // Український вільний університет. Філософічний факультет. Наукові записки. – Мюнхен, 1963. – Ч. 7. – С. 66–87.

Міллер М. Кам'яні спорудження бронзового віку в Надпоріжжі // Український вільний університет. Філософічний факультет. Наукові записки. – Мюнхен, 1965–1966. – Ч. 8. – С. 93–103.

Міллер М. Могила князя Святослава. Вінніпег: Український культурний й освітній центр, 1951. – 16 с. (Див. також: Міллер М. Могила князя Святослава // «Вознесенський скарб»: Дві долі, два погляди... / Упоряд. О. В. Дровосекова. – Запоріжжя: Стат і К, 2010. – С. 49–61.